
19. Yüzyılda Avrupa: Bir Cennet Düşünden Bir Kâbusun Doğuşu

LÜTFİ SUNAR

Özet: Günümüzde yaşadığımız pek çok olgunun tarihsel olarak 19. yüzyıl içerisinde şekillenmesi bu dönemi pekçok açıdan ilgi çekici kılmaktadır. Avrupa'nın dünya hâkimiyetinin şekillendiği bir yüzyıl olarak dünya tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Makale 19. yüzyılın Avrupasını pek çok yönden karakterize eden emperyalizmi ortaya çıkaran olgulara odaklanmaktadır. Makalede emperyalizme temel olan değişimler açısından yüzyılın insani, toplumsal, siyasal ve en önemlisi de iktisadi oluşumu incelenmektedir. **Anahtar Kelimeler:** Emperyalizm, kapitalizm, liberalizm, 19. yüzyıl, sekülerizm, aydınlanma.

Abstract: Many phenomenons we live in have been shaped in the 19th century. For this reason this century is very important for understanding today's conditions. Since this century is the age of European Dominance over the world, it should be analyzed from this perspective. This article is focusing on imperialism since it is the characteristics of the 19th century Europe from many dimensions. In this article the changes in the human understanding, social structure, political units and most importantly economic system are analyzed as the basis of the imperialism

Key Words: Imperialism, capitalism, liberalism, 19th century, secularism, enlightenment.

Atıf©: Sunar, Lütfi, "19. Yüzyılda Avrupa: Bir Cennet Düşünden Bir Kâbusun Doğuşu", *İLEM Yıllık*, yıl 1, sayı 1, 2006, s. 75-92

Rakiplerin güçsüzlüğü, Avrupalı güçlerin yayılma isteği ile birleşince yeryüzünün Avrupa güçlerinin dünya egemenlikleri pekişti ve büyük bir kesimi Avrupa'nın hakimiyeti altına girdi.¹ Bugüne kadar bu emperyal Avrupa'yı tanımlamak, köklerini ve gelişimini ortaya koymak için çeşitli teoriler geliştirildi. Yapılan çeşitli açıklamaların her birinde ortak olan tema Avrupa'nın 16. yüzyılın sonlarından başlayarak büyük bir değişim yaşadığı yönündedir. Marx'ın iktisadi gelişmeleri temele alan ve tarihî materyalizm çerçevesinde yaptığı açıklama girişimleri, Weber'in Avrupa kültürünün biricikliğine ve süzülüşlüğüne ilişkin görüşleri, Sombart'ın Yahudilerin ticari karakterlerini eksene alarak geliştirdiği teorisi ve Polanyi'nin Avrupa'nın dönüşüm çağıının temel dinamiklerine ilişkin görüşleri *bu çağ ve dönüşümleri iyi anlayabilmemiz durumunda içinde yaşadığımız dünyanın problemlerini ve bu problemlere çözüm yollarını daha rahat bulabileceğimiz* önermesinden yola çıkmaktadır. Bu durumu doğuran sosyal, psikolojik, siyasal ve iktisadî faktörler 19. yüzyılın neden bir Avrupa yüzyılı olabildiğini anlamamız açısından son derece önemlidir.

Bu çağa şekli veren, Fransız, Amerikan, Endüstri devrimleri ve aydınlanma düşüncesi ile kendini göstermiş olan bir dönüşümdü. Fransız-Amerikan devrimleri siyasal düzeyde eski rejimler ile yenisi arasında net sınırlar koyarak Avrupa'nın ve daha sonraki aşamalarda büyük ölçüde dünyanın siyasî hayatını şekillendirmiştir. Endüstri Devrimi ise İngiltere'de ortaya çıkmış ve Avrupa'nın bütün sosyal, iktisadî yaşam kalıplarını yeniden tanımlamıştır. Bununla birlikte aydınlanma düşüncesi felsefî olarak bu iki oluşuma zemin hazırlamış ve yeniliklere açık bir toplumsal yapı oluşmuştur.² Bu yönüyle 19. yüzyıl, Avrupa'nın 16. yüzyılda Rönesans, Reform ve coğrafi keşiflerle başladığı değişim serüveninin tamamlanması ve bir insan tipinin, toplum yapısının, iktisat sisteminin yerleşmesinin çağıdır. Bu çağ aynı zamanda, kendini açıkça tanımlamış olan Avrupa'nın, siyasal, iktisadî, askerî, düşünsel ve kültürel olarak dünyaya yayılma çağıdır. Avrupa'da bu dönemde ortaya çıkan en yeni ve etkileyici olgu

¹ Eric Hobsbawm XIX. yüzyıl için "Tarihte bundan daha Avrupalı bir yüzyıl olmadığı gibi, gelecekte de olmayacaktır." demektedir (Hobsbawm, 1999: 27). Zira bu dönemde Avrupa'nın dünyayı kontrol altına alması hızlanmıştır: "1876 yılında Afrika'nın yalnız %11'i, Pasifik adalarının da %57 kadarı sömürgeleşmişken, 1900 yılına kadar Afrika'nın %90'ı, Pasifik adalarının da %99'u Avrupa'nın denetimi altına girecektir. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çin gibi eski devletlerin sömürgeleşme süreci de bu dönemde tamamlanacaktır" (Ülman, 2002: 23-24).

² Aydınlanma tarihçisi Ernst Cassirer'e göre Aydınlanma düşüncesi insanın dönüşümünü simgelemektedir. Aydınlanma düşüncesi, yaşanan dönüşümlerin siyasal ve iktisadî devrimlerle, kuramsal sistemlerle, klasik ekonomik politik ve faydacı felsefe ile bütünlemesi, burjuva toplumunun kamu kurumlarının öncü modellerini yaratması, Avrupa'da XVI. yüzyılda başlayan sekülerleşme serüvenini tamamlaması açısından çağın olguları üzerinde son derece önemli bir etkidir (Cassirer, 1955).

kapitalizmin ve buna bağılı olarak gelişen siyasal, sosyal ve kültürel kurumların yerleşmesidir.³ Zira Lucien Febvre'nin (1994) belirttiği gibi kapitalizm, salt anlamda basit bir iktisadî sistem değil, aynı zamanda bazı temel toplumsal ve psikolojik önermelere sahip bir hayat tarzıdır. Avrupa tarihini kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesi etrafında açıklamaya çalışan Marx'ın, Weber'in, Sombart'ın ve Polanyi'nin ortaya koydukları çerçeveler de kapitalizmin bütün Avrupa sistemini etkileyen bir yaşam tarzı olduğunu savunmaktadır.

Hobsbawm 19. yüzyıl tarihinin, “özünde, liberal yorumuyla burjuva toplumunun gösterdiği tarihî özgül biçimler içinde kapitalizmin elde ettiği zafer ve uğradığı dönüşüm”ler ekseninde tanımlanabileceğini belirtmektedir (Hobsbawm, 1999: 17). Ona göre tarihsel olarak 19. yüzyıl 1800 ile 1899 arasında kalan 100 yıllık devreyi değil, Fransız Devrimi ile başlayan ve Birinci Dünya Savaşı ile son bulan, 1789-1914 yılları arasında kalan dönemdir. Hobsbawm bu sebeple bu dönemi “uzun 19. yüzyıl” olarak adlandırmaktadır.⁴

Polanyi'ye göre yüzyılın temel dinamiğini büyük devletler arasında uzun ve yıpratıcı bir savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemi, dünya ekonomisinin eşi görülmemiş biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardı, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ve liberal devlet oluşturmaktadır (Polanyi, 1986: 29). Böyle bir denge ve uyum süreci içerisinde 19. yüzyıl bir değişim ve dönüşümü simgelemektedir. Bu makalede temel olarak dört ana başlıkta incelenecek olan bu dönüşümlerin insanın, toplumun, iktisadi ve siyasal sistemin dönüşümleri ile 19. yüzyılın nasıl bir Avrupa yüzyılı haline geldiğini açıklamamızda yardımcı olacaktır.

İnsanın Dönüşümü ve Modern Bireyin Doğuşu

Avrupalı bireyin 16. yüzyılda başlayan dönüşümünü 19. yüzyılda tamamlandığı söylenebilir. Bu birey, coğrafi keşiflerle dış dünyaya keşfe çıkan, Rönesans ve Reformla içinde yaşadığı kavramsal dünyayı sorgulamaya başlayan, Aydınlanma ile varoluşa dair sorular ortaya koyan, vatandaş olarak siyasal açıdan modern devletin yapıtaşını oluşturan, seküler, aklın egemenliğine inanmış, ilerlemeye “iman etmiş” bir bi-

³ Avrupa toplumunun oluşumuna ve Avrupa'nın dünyaya yayılma tarihine bakmak isteyen bir kişinin ana uğrak noktası kapitalizmin gelişimini açıklamak olacaktır. Amin (1997: 273) kapitalizmin tarihinde belli başlı üç aşama olduğunu belirtmektedir: Ticari kapitalizm, sanayi kapitalizmi ve finans kapitalizmi.

⁴ Eric J. Hobsbawm bu çağı üç eser ile detaylı bir şekilde incelemektedir: *Devrim Çağı 1789-1848*, *Sermaye Çağı 1848-1875*, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*. Üç kitap da Türkçe'de Dost Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

reydir. Bütün bu özelliklerin oluşumunu tamamlaması ancak 19. yüzyılda şekillenmeye başlamıştır.

Bütün bu dönüşümlerin felsefi kilidi olarak Aydınlanma'nın, bir "insan projesi" vardır. Bu projenin Tanrı merkezli bir dünyanın yerine insan merkezli bir dünyanın ika me edilmesi ile şekillenen yeni bir insan tipini hayata geçirdiğini söyleyebiliriz. Aydınlanma bilimin dine üstünlüğünü ortaya koyan bir düşünce sistemi olarak metafizikten arınmayı amaçlamaktaydı. Fakat Aydınlanma düşüncesinde Tanrı'nın yerine insanı koymak, onu metafizik bağlardan kurtarmaya yetmemiş; aksine, yapılan üstün insan tanım ve tasvirleri ile adeta bir tarihte veya bir toplumda yer almayan, katışksız *soy bir insan* tipi tanımlanmıştır (Heidegger s. 65'ten aktaran Aktay, 2004: 15). Böylece insan Aydınlanmacı söylemde teolojik söylemdeki Tanrı'nın yerini almıştır. Aktay'a göre Aydınlanma döneminin insandan bahseden herhangi bir metindeki insan kelimesinin yerine sadece Tanrı kelimesini koyarak daha öncesinin teolojik metinlerinden birini elde etmek mümkündür.

Aydınlanma düşüncesi/felsefesindeki bu birey ile kapitalizm arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Bu bireyin kendine dair kurmuş olduğu dünya, kapitalizmin yerleşmesi için uygun zemini oluşturmuştur. Aydınlanma felsefesi kapitalizmin doğuşu için gerekli bir hazırlıktır (Amin, 1997: 136). "Bu felsefe, bir dizi spesifik nedensel belirlenmeleri şart koşan bir mekanik materyalizm geleneğine dayalıdır. Söz konusu spesifik belirlenmelerden en önemlisi, bilim ve teknolojinin, kendi (özerk) ilerleyişleriyle, süreç içinde toplumsal ilişkileri de değiştirerek, toplumsal hayatın her alanını belirledikleri postülasıdır" (Amin, 1997: 134). Böylece insan tipinin değişimi, Polanyi'nin (1986) 19. yüzyıl uygarlığının payandaları olarak saydığı temellerin ortaya çıkmasında son derece etkili olmuştur.

Diğer taraftan 19 yüzyılda bilimsel düşünüşün de bu insan tipini doğurma noktasında son derece etkin olduğunu biliyoruz. Marshall Berman'ın (2000) belirttiği gibi aydınlanma bilimi insanı özgürleştirme, insanın kendini evinde hissedeceği bir dünya, sonsuz barışı ve mutluluğun evini kuracağını vaat ediyordu. Ahmet Kara bu dönemde böyle bir bilimsel düşünüşün etkisiyle Avrupalı bireyin dünyayı algılamasının, "ilerleme fikrine merkezi bir rol biçen bir tarih ve toplum anlayışı, akıl ve deneyimle ulaşılan bir tekil hakikat anlayışı ve hakikate ulaşma yetisine sahip, tarihin hâkim öznesi, rasyonel birey anlayışı" olduğunu ortaya koymaktadır (Kara, 2001: 86). Böyle bir sacayağına dayalı Aydınlanmacı söylem doğrusal bir tarih anlayışından türetilen 'karanlık bir Orta Çağ' tasvirinin de desteğiyle ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla insan, hayatını artık *akılı* merkeze alarak kurmaktadır. Bu dönemde tarihe, ilerleyerek insanı daha iyi bir noktaya taşıyan metafizik bir karakter atfedilmiştir. Polanyi'ye göre "Kendiliğinden gelişmeye duyulan kör inanç, insan aklına hâkim olmuştu ve en aydın kesimler, tutucu din adamlarının yobazlığı ile sınırsız ve kontrolsüz bir toplumsal değişim için çalıştılar" (Polanyi, 1986). Bunun halkın yaşamı üzerindeki etkisi elbetteki çok fazlaydı. İnsanlar gittikçe bilimin ve aklın vazettiği şeyleri tek hakikat olarak kabul etmeye başladılar. Hobsbawm, çağın insanı için kilit sözcüklerden biri olarak saydığımız *ilerleme* hakkında şunları yazmaktadır: "Muazzam, aydınlanmış, kendinden emin, kendinden hoşnut, fakat hepsinden öte kaçınılmaz. Batı dünyasındaki bu güç ve nüfuz sahibi insanlar arasında bir tek kişi bile yoktu ki, bu ilerlemeyi durdurmayı düşünsün. Olsa olsa bir avuç düşünür, ondan da az sayıda sezgici düşünür, bu kaçınılmaz ilerlemenin, gider gibi görüldüğü dünyadan tamamen farklı, belki de tam tersi bir dünya yaratacağı kehanetinde bulundu? (Hobsbawm, 1995: 16, 17). Immanuel Wallerstein ise "Hepimiz bu tarihî sistemin moda ettiği, haklılığı kendinden menkul ilerleme ideolojisiyle öylesine dolmuşuz." (Wallerstein, 1992: 36) diyerek Hobsbawm'ı destekleyecek argümanlar sunmaktadır. Bunun yanısıra Wallerstein bu düşüncenin -dikkatleri güne değil geleceğe odakladığı için- ilerlemeci bir sistem olarak kapitalizmin çok sayıda tarihî olumsuzluğunu gizlediğini düşünmektedir. Ona göre "Karl Marx gibi kararlı bir suçlayıcı bile tarihî kapitalizmin tarihî olarak oynadığı ilerici role büyük ağırlık vermiştir" (Wallerstein, 1992: 36).

Böylece sınırları geniş bir hareket ortaya çıkmıştır. Önceki dönemin dünyasından keskin bir şekilde ayrılmış olan bu dünya artık seküler kodlarla kurulmaktadır.⁵ Max Weber dünyanın büyüsunü kaybetmesi olarak adlandırdığı bu geniş hareketin sonucunda, dinsel alanın tamamen yok olmadığını fakat gündelik hayatın küçük bir parçasında veya marjinal gruplarında donduğunu düşünmektedir (Weber, 2002: 57,142). Jean Baechler ise bunu "16. yüzyıldan itibaren Batı asla dinsel değerlerin çağrısıyla kalabalıkları seferber edememiştir." şeklinde ortaya koymaktadır. Baechler'e göre 19. yüzyılda Batı'da "bütün mümkün toplumsal tipler içinde; rahip, siyasetçi ve askeri gölgede bırakarak, endüstrileşmenin belirli öğeleri olan iki tip öne çıkmıştır: Kendini yalnızca kâr peşinde koşturmuş olan müteşebbis ve kendini bilimsel gelişmeye ve tekniğe adanmış olan teknolog" (Baechler, 1994: 141). Bu iki tip bundan böyle hayatın temel dinamiklerini belirleyeceklerdir. Böylece bilim ve sermaye yeni toplumun kurucusu olmuştur.

⁵ Yaygın kanının aksine sekülerizm dinin tamamen yok olması anlamına gelmemektedir. Dinin hayat içerisindeki temel kural koyucu vasfının yitirmesi ve bu alanı başka olgularla paylaşması anlamına gelmektedir.

Bu dönemde değişim resminin en önemli parçalarından biri de daha fazla kazanma arzusunun önünde bir engel olarak tanımlanan geleneklerin yıkılmasıdır. Daha önceki dönemde hayatı bütünleyici bir anlam kümesine sahip olan gelenek, gittikçe bu konumunu yitirmektedir. Weber'e göre *kapitalist ruhun* ilk önce mücadele etmek zorunda olduğu düşman, geleneksellik olarak adlandırılabilir duygu ve davranışlardır. Böylece insan kuşatıldığı geleneklerden sıyrılma yeteneği kazanarak ticarî yaşam için uygun bir temel kurmuştur (Weber, 2002: 48). Emeği, insanlığın maddî gereksinimlerini sağlayan rasyonel bir örgütün hizmetinde olan güç sayan Weber geleneksel hayatın yıkılmasının emeğin sınırsız ve fütursuz kullanımına bir meşruiyet zemini oluşturduğunu düşünmektedir. Ona göre insanlar geleneksel yaşam tarzlarını korumak istemeleri durumunda kazanma güdüsüne yapılan uyarı sonuçsuz kalır (Weber, 2002: 49).

İnsanlar için koruyucu bir rol oynayan geleneklerin birdenbire yıkılması ve geleneğin reddi, insanları sahipsiz bırakarak yeni bir toplumsal sistemle yüz yüze bıraktı. Polanyi (1986) geleneksel yaşamın yıkılmasının insanın üzerindeki koruyucu tabakayı kaldırdığını söylemektedir. Bu sahipsizlik duygusu insanların kişisel ve toplumsal güvenlerini kaybetmelerine neden oldu. Bunun en temel sebebi büyüyen sanayi üretimi ve piyasa sistemi için yaşamsal faktörler olan emek, toprak ve paranın arzının garantiye alınması gerekliliğiydi. Bunun için her üçünün de satın alabilirliklerini sağlamak gerekmektedir. 19. yüzyılın insan için getirdiği en önemli yenilik emeğin, toprağın ve paranın piyasa mekanizması içinde metalaşması ve böylece toplumun çökmesidir. Bu sosyal iktisadî yapı içerisinde emek ve onun sahibi satılığa çıkarılmıştır. Polanyi, bu tür bir kullanımın sonucunun bir facia olduğunu düşünmektedir. Ona göre hiçbir toplum, insanî ve doğal özü ile fabrika sisteminin etkilerine dayanamazdı. Zira bu yeni iktisadî sistem “bireysel ve toplumsal mutluluğa karşı bir ilke olarak işçinin sosyal çevresine, mahallesine, topluluk içindeki yerine, zanaatına, tek kelimeyle daha önceleri iktisadî varlığının içinde yer aldığı insan-doğa ilişkisine hasar veriyordu” (Polanyi, 1986: 140).

19. yüzyıl toplumsal yapısı veya kapitalizm üzerine çalışan teorisyenler bu değişmenin toplumsal anlamda ortaya çıkardığı en önemli çıktının yabancılaşma (*alienation*) olduğunu kayıt düşmektedirler. Amin (1997: 163) sermayenin toplumsal ilişki olarak değil de, bir metâ olarak tanımlanmasının, kapitalist üretim tarzına özgü yabancılaşmanın mantıksal sonucu olduğunu iddia etmektedir. Polanyi ise toplumsal ve kişisel parçalanmaların yabancılaşmaya yol açtığını iddia edenler arasındadır: “Geleneksel olarak toprak ve emek birbirinden ayrılmaz, emek yaşamın bir parçasıdır,

toprak da doğanın, yaşam ve doğa tutarlı bir bütün oluştururlar, dolayısıyla toprak, komşuluk, zanaat ve inanç örgütleriyle bağlantıdadır, kabile ve mabette, köy, loca ve kiliseyle bağlantısı vardır” (1986: 183). Ona göre bu yabacılaşma, toprağın ve emeğin daha önce olmadığı şekilde metalaştırılmasının, insanın doğal olarak kendinde var olan emeği satmasının ve tabiatta doğal olarak var olan toprağın rant ilişkileri içerisine sokulmasının bir sonucudur.

Gelenğin Yıkılışı ve Sanayi Toplumunun Oluşumu

16. yüzyılın son dönemlerinde toplum hızlı ve önlenemez bir dönüşüm içerisine girmişti. Modern sanayi toplumlarının habercisi olan birtakım temel değişmelerle toplumun yapılışı, ilişkileri, kurumları ve anlamı hızlı bir şekilde dönüşüme uğramaktaydı. Bu dönemde endüstri devrimi ile üretim tarzları ve buna bağlı olarak mekân insan ilişkisi, tüketim alışkanlıkları, gündelik hayatın düzeni değişmekteydi. Polanyi'nin deyimiyle *iblis fabrika* geleneksel zihniyetin temellerini altüst ederek, önceki dönemin paradigmasını yerinden oynattı. Eski dönemle sembolize edilen toplumsal yapının sanayi devrimi ile başlayan sosyal ve iktisadî dinamizme, siyasal olarak hızla şekillenen siteme ayak uydurması son derece güçtü. Zira geleneksel toplumsal yapı durağan bir dünya ve toplum tasavvuruna dayalıydı. Böyle bir yapının toplumun ve bireylerin dinamizmine, taleplerine, çıkarlarına ve rasyonalitesine cevap verebilmesi söz konusu olamazdı. Dolayısıyla “daha dinamik, daha akılcı ve bireylerin tarih-dönüştürücü potansiyeline inanan ve güvenen yeni bir söyleme ihtiyaç vardı” (Kara, 2001: 7).

Bu değişimin 16. yüzyılda başladığını iddia edenler hiç de haksız sayılmazlar. Sosyal olguların değişiminin yavaş olduğu hesaba katılırsa geçen üç yüzyılın pek de uzun olmadığı iddia edilebilir. “Tarihin büyük sahnesinde, dekorlar, seyircinin gözü önünde değiştirilmez” diyen Henri See kapitalizmin ve onun şekillendirdiği toplumsal sistemin de “hiç değilse 16. yüzyıldan itibaren” başladığını söylerken buna işaret etmektedir (See, 2000: 145). Dolayısıyla değişimin izleğini sürerken her ne kadar 16. yüzyıl sonuna odaklansak da bu değişimin yavaş ve sabırlı bir şekilde üç yüz yıldır sürdüğünün bilincinde olmak gerekiyor.

16. yüzyılın sonuna odaklanmak büyük toplumsal yansımalar oluşturan, hatta toplumsal sistemi kökünden değiştiren iki büyük devrim ve onları takip eden devrimcikleri incelemeyi zorunlu kılar. Toplumsal sistemi kökünden değiştiren bu devrimler İngiltere'nin öncülük ettiği ve büyük oranda onunla sınırlı kalmayan Endüstri Devrimi

ve Fransa'da ortaya çıkan, yine büyük oranda onunla sınırlı olmayan bir siyasî dönüşüm yaratan Fransız Devrimi'dir. Hobsbawm (1995: 14). Her iki devrimin de yeni bir toplumun zaferini işaret etmekte olduğunu söylemektedir. 19. yüzyıl Avrupa'sının devrimlerle kökünden sarsılan toplumsal yapının yeniden kurulması da her biri devrim niteliği taşıyacak yasal, sosyal ve felsefi değişimleri gerektiriyordu. Dolayısıyla 19. yüzyıl, Avrupa toplumunun oluşum dönemi olmasının yanısıra cesur bir değişim yüzyılı olarak da adlandırılabilir.

Bu değişimler ilk olarak, sınıfların yerlerinden oynaması, bazı sınıflar yok olurken yeni bazı sınıfların ortaya çıkmasıyla kendini hissettirdi. Toplumsal ilişkilerin temeli olan sınıf ilişkileri ve buna bağlı olarak yasal ve siyasal sistemin değişime uğraması da kaçınılmazdı. Zira eski rejimin siyasal olarak yıkılması ve yerini yavaş yavaş meşruti monarşilere terk etmesi ile birlikte sosyal sınıfların fonksiyonlarında bir değişme gerçekleşti. Örneğin ortaya çıkan bu yeni toplum ile birlikte ne aristokrasi ne de köylüler ve burjuvazi artık eski yerleşik siyasal konumlarını koruyamadılar. Diğer taraftan iktisadî sistem olarak gittikçe yerleşen kapitalizm ve sanayi üretimi ilişkileri bu değişimi desteklemekteydi. "Bunun belli başlı sebeplerinden biri (daha başka sebepler de vardır) *hukuki* ayrıma dayanan sınıfların ilgası ve kapitalist gelişmenin, sonuçta, sınıfları iktisadî rollerine göre yeniden taksim etmesidir" (See, 2000: 176). Buna göre 19. yüzyılda çeşitli sınıfları teşkil eden fertlerin bu sınıfların konumuna dair fikirleri gittikçe belirginleşmektedir. Bu anlamda 19. yüzyıl Avrupa'sında hâkim toplumsal sınıf bundan sonra toplumsal, iktisadî ve siyasî olarak avantajlı olan "muzaffer burjuvazi"dir (Hobsbawm, 1995). Bunun karşısında devri geçmiş aristokrat sınıfı, devlet desteğiyle ayakta kalmaya çalışsa da burjuvazinin dinamizmi karşısında pek fazla dayanamayacaktır. Diğer taraftan çalışan kesimin proleterleşmesi (işçi sınıfının doğuşu) de bu döneme rastlamaktadır. Artık sosyal anlamda aristokrasi ile burjuvazinin mücadelesi yerini işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki mücadeleye bırakmaktadır. Bu mücadeleler ikisi kıta çapında (1830 ve 1848) olmak üzere üç devrime⁶ yol açacak ve nihayetinde 1870'lerde uluslararası bir işçi hareketinin doğmasıyla neticelenecektir.⁷

Bütün bu değişimleri destekleyen bir iktisadi yapı da toplumsal sistemle birlikte gelişmekteydi. 19. yüzyıl toplumunun piyasa toplumu olduğunu düşünen Polanyi bu toplumun 16. yüzyıldaki temellerini şöyle açıklamaktadır:

⁶ Üçüncüsü, 1870'te Paris'te işçilerin kısa süre de olsa yönetime el koydukları Paris komünüdür.

⁷ Endüstri Devrimi'nin sonuçları toplum için bir felaket olmuştu. Bundan böyle kitlelerin ancak *idare edilmeleri* gerekecekti (Hobsbawm, 1995: 115). Polanyi ise bu devrimleri ve işçi hareketlerini toplumun kendini koruması olarak ifadelendirmektedir (Polanyi, 1986).

“Ulusal piyasalar gelişıyordu; tahıl fiyatları artık yerel değil bölgeseldi; bu da yaygın para kullanımını ve malların büyük ölçüde piyasaya sürülebilir olmasını gerektiriyordu. ... Bir dizi şair, düşünür ve yazar devrimin vahşetini sergilemişti. Kitlelerin, onların çaresizliğini acımasızca sömürenler tarafından, ölesiyeye çalıştırılıp aç bırakıldıkları kanıtlanmış bir gerçek olarak görülyüdü. Toprak çevrilmelerinin kırsal kesimde evsiz ve topraksız bıraktığı ve onları yoksullar yasası reformuyla oluşturulan emek piyasasına salıverdiği de, fabrikalarda ve madenlerde ölesiyeye çalıştırılan çocukların belgelenmiş trajedilerinin kitlelerin düşkünlüğünün acı bir kanıtı olduğu da. Gerçekten de Sanayi Devrimi'nin bilinen açıklamalarının dayandığı, on sekizinci yüzyıl toprak çevrilmelerinin sağladığı sömürünün derecesi, evsiz barksız kalmış işçilerin pamuk sanayindeki yüksek kârlara ve ilk sanayicilerin ellerindeki hızlı sermaye birikimine yol açan düşük ücretleriydi. Suçlama sömürüydü, vatandaşların bunca sefalet ve alçalışa neden olan sömürüsü” (Polanyi, 1986: 164).

Bütün bu değişim ve dönüşümler neticesinde burjuva toplumu doğmuştur. Liberalizmi siyasî, sosyal ve iktisadî bir yaşam ve ilişki biçimi olarak gören burjuva toplumu iktisadî büyümenin rekabetçi özel girişime, (emek dâhil) ucuza alıp en pahalıya satma başarısına dayandığına inanan bir toplumdur. Bu toplumsal yapı, özü iktisadî olan bir dizi mücadeleye sahne olacaktır.

Modern Devletin Ortaya Çıkışı ve Kapitalizmin Yerleşmesi

Kapitalizm 19. yüzyıla kadar çeşitli biçimlerde kendini gösterse de henüz tamamlanmış bir sistem değildi. Diğer bütün üretim şekillerini alt ederek sanayinin yerleşmesi kapitalizmin de iktisadî sistem olarak tamamlanmasına zemin hazırlamıştır. Zira sermayenin sanayi girişimindeki şekillendirici rolü son derece önemlidir. Diğer taraftan kapitalizm aynı zamanda sosyal ve psikolojik olarak da ilişkili kavram ve konular üzerinde belirleyici olmuştur. Dolayısıyla 19. yüzyıl Avrupa'sını incelemek ağırlıklı olarak iktisat tarafından belirlenmiş bir toplumu incelemek anlamına gelmektedir. Zira kapitalizm, bir iktisadî sistem olarak sosyal ve bireysel ilişkileri ve dünya görüşünü etkilemiştir.

Kapitalizm Avrupa'ya has bir olgudur ve bu olgu modern devletin doğuşuyla yakından ilgilidir. Zira kapitalizmin devletle kurabileceği ilişkiler ancak Avrupa'da hayat bulabilmiştir. Birçok kuramcı bunu farklı boyutlarıyla dile getirmiştir. Kapitalizmin doğuşuna yaptıkları etki/katkı bakımından dinsel, iktisadî ve sosyal faktörleri içiçe geçişini incelikle ortaya koyan Weber'e göre rasyonel devlet yalnızca Batı dünyasında var olmuştur (Weber, 2002). Böylece kapitalizmin doğması ve gelişmesi için

temel önem taşıyan Avrupalı rasyonel devlet, modern kapitalizmin serpilebileceği tek topraktır (Weber, 2002: 22-23). Febvre'ye göre ise kapitalizmin ortaya çıkması büyük modern devletlerin, büyük merkezi güçlerin kurulmasıyla çakışmaktadır (Febvre, 1994: 73). Buğra ise *laissez-faire*'nin kendiliğinden oluşmasının beklenmesi durumunda serbest piyasaların hiçbir zaman ortaya çıkamayacağını savunmaktadır.⁸ Ona göre 1830'lu-40'lı yıllar, yalnızca iktisadî sistemi kısıtlayan düzenlemeleri ortadan kaldıran yasalarda değil aynı zamanda devletin yönetsel işlevlerinde de büyük bir artışa tanık olmuştur. "Devlet artık liberalizm taraftarlarının belirlediği görevleri yerine getirmek için merkezi bir bürokrasiyle donanmıştır" (Buğra, 1986). Marx da sınıfsal ilişkiler bağlamında devletin rolüne vurgu yapmaktadır. Marx (2000) kapitalizmin ilk aşamasında ilk sermaye birikiminin sağlanmasına yarayan köylülerin topraklarından sürülmesinin yasal zemininin temin edilmesinin yanısıra, devletin temel fonksiyonunun yeni oluşan işçi sınıfının kontrol altına alınması ve ücretlerin düşük tutulması olduğunu düşünmektedir. Özel'in aktardığı gibi (2002: 48) "16. yüzyıl ve sonrasındaki Avrupa'da, devlet kurma ile pazar kurma aynı sürecin iki yüzünü teşkil etmişlerdir." Sermayenin birikimi sürecinde devletin rolü son derece önemlidir. Özel'in aktardığına göre (2002: 48) kapitalizm tarihçisi Braudel, kapitalizmin "devlet ile özdeş hâle geldiği zaman" başarılı olacağını düşünmektedir. Wallerstein'e göre de "tarihî kapitalizmde kapitalistler, devlet mekanizmalarını ... kendi yararlarına kullanma yetilerine güvenmişlerdir" (Wallerstein, 1992). Kapitalistler ülke içinde ve dışında yatırımlarını bu güvenle yapmışlardır. Modern pazar, elbette belirli bir siyasal çevreye dayanmak zorundadır; ama kapitalizmin gelişebilmesi için iktisadî yapıya geniş ölçüde özerklik tanınması gerekir ve buna ek olarak siyasal sistem bütünleşmiş ve merkezleşmiş olmalıdır. Bu bakımdan modern devlet, kapitalizmin temelidir.

Anthony Brewer'in Marx'tan esinlenerek tanımladığı gibi "kapitalizm, mülksüzler, serbest çalışanlar ve üretim araçlarının sahipleri arasındaki ilişki"dir (Brewer, 1989: 39). Bu ilişkinin sağlanması için parasal sermayenin ve üretim araçlarının birilerinin elinde yoğunlaşması gerekmektedir. Kapitalizmin en temel şartı olan sermaye

⁸ Ona göre "serbest ticaret sanayilerinin önde geleni pamuk sanayinin gümrük tarifeleri, dış satım primleri ve ücret desteklemeleri yardımıyla kurulması gibi, *laissez-faire*'in kendisi de devlet tarafından" uygulanmaktadır. (Buğra, 1986: 16-17).

birikimi Avrupa'da köylülerin çitleme hareketi ile topraklarından sürerek⁹ üretim araçlarını ele geçiren toprak sahiplerinin ellerinde yoğunlaşmıştır. Buna rağmen bir ileri aşamaya geçmek için gerekli miktarda büyük sermaye birikimi 16. yüzyıldan itibaren sömürgeciliğin devreye girmesiyle ortaya çıkmıştır. Sömürgeciliğin beslediği ticari ilişkiler neticesinde genişleyen pazar güçleri ve daha büyük bir ticaret ağı için üretim başlamıştır. Büyüyen iç ve dış ticaret, kapitalizmin temel itici güçlerden biri haline gelmiştir. Sermayenin bu oluşumu çeşitli aşamalar halinde ortaya çıkmıştır. Marx sanayi kapitalizmini ortaya çıkaran sermaye yoğunlaşma aşamalarını şöyle sıralamaktadır: (1) Başlangıç noktasında bir tefeci sermaye, bir de ticarî sermaye vardır. (2) Senyörlük rejiminin ve loncalar sisteminin engellerini aşabilmek için yeni manifaktürler tercihen ihracat merkezi olan liman kentlerinde veya beledi örgütlenmeler ile onların esnaf kuruluşlarının denetimlerinin dışında kalan iç bölgelerde kurulmuşlardır. (3) Yeni toprakların keşfi, buradan getirilen değerli madenler, bu yerlerin yerleşime açılması, köle ticareti ile sermaye birilerinin elinde yoğunlaşmaktadır (Marx, 2000: 714-715). Dolayısıyla 16. yüzyılda modern kapitalizmin doğmasına araç olacak sermaye artışı sağlayan ticarî canlanmanın iki dış kaynağı olduğunu söyleyebiliriz: “Para arzının genişlemesi bakımından Amerikan gümüşü, mal arzının genişlemesi bakımından ise Asya” (Özel, 2002: 47). Bu dönemde ücretler sabit kalmış fakat fiyatlar yükselmiştir. Böylece kâr hadleri yükselmiş ve sermaye birikimi hızlanmıştır.

Weber ise sosyal ve dini faktörlere daha fazla vurgu yapmaktadır. Onun kapitalizm tanımının iki temel ögesi vardır: Protestan kapitalist ruh, iktisadî rasyonelleşme (Weber, 2002: 61, 120). Weber, Protestan ahlakının moral hayatın bir cins rasyonelleştirilmesi çabası olduğunu ve kapitalizmin ise en temelde iktisadî faaliyetlerin rasyonelleştirilmesi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Fakat Weber'in bütün bir kapitalist sistemin sadece Protestanlık sebebiyle oluştuğu gibi bir iddiası bulunmamakta-

⁹ Çitleme hareketi (*Enclosure*) ile eski feodal beylikler burjuva mülkü haline gelmiş, toprakların çitlenmesiyle beraber endüstri ve ticaret için uygun bir emek gücü ortaya çıkmış ve böylece sanayi kapitalizmi için gerekli olan şartlar ortaya çıkmıştır. Çitleme hareketi ile birlikte boş araziler kullanıma girmiş ve böylece köy cemaatleri yok olmuş, büyük çiftliklerde daha verimli bir hayvancılık ve tarım faaliyetinin yapılması sağlanmıştır. Bu da kapitalizmin gelişmesi için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasıyla sonuçlanmıştır. Toprağın özel mülkiyete geçmesi için başvurulan bu metot aslında, toplumsal yapıya Polanyi'nin ifadesiyle *devrimci şiddet* uygulama süreciydi (Ayrıntılı bilgi için bkz. Thompson, 1968).

dır.¹⁰ Ona göre Protestanlık kapitalizmin yayılmasına katkıda bulunan yegâne faktör değil bunlardan sadece biridir. Weber'e göre kapitalizmi sınırsız kazanma açlığı ile ifade edemeyiz: "Kapitalizm olsa olsa bu usdışı güdünün dizginlenmesi, en azından rasyonel olarak dengelenmesi ile özdeş olabilir" (Weber, 2002: 16). Kapitalist işletme sürekli rasyonel bir verimlilik peşindedir. Zira kapitalist düzen içinde verimliliğe ulaşma olanağı taşımayan bir işletme batmaya mahkûmdur. Bu rasyonelleştirme Weber'de hesaplanabilirlik ve hesap verilebilirlikle özdeş kullanılmaktadır (Weber, 2002: 22). Weber sonsuz biriktirmeyi bir araç değil de amaç olarak görmenin kapitalizmin merkezi ayırıcı özelliği olduğunu düşünmektedir. Ona göre kapitalizmin özel ethosu üretmek ve biriktirmektir (Weber, 2002: 40).

Hıristiyanlık'ta 16. yüzyılda gerçekleşen ve Weber'in de son derece önemsedığı Reform, kapitalizmin ortaya çıkması için son derece önemlidir. Zira Hıristiyanlık dünya işleri için çalışmayı hor gören bir din olarak iktisadî gelişmenin önündeki en büyük engel olarak durmaktaydı. Weber'in düşüncesine göre, kapitalizm öncesi dönemde, biriktirmek, tasarruf etmek ve kar peşinde koşmak kabul edilemez iken Protestanlık ile birlikte kapitalist kar arzusu ahlaki ve duygusal açıdan cazip hale gelmiştir (Weber, 2002: 55, 57). Weber burada meslek düşüncesinin değişimine özel anlam atfetmektedir¹¹. Protestanlık ve özellikle Kalvincilik meslek kelimesinin anlamını olumsuzdan olumluya çevirerek meslek sahibi olmanın ve üretmenin Tanrı'nın seçkin kullarından biri olma statüsünü teyit için gerekli olduğunu düşünmektedir. Böylece Kalvincilik zahidâne (*ascetic*) iktisadî kazancı, bir Hıristiyan'ın en önemli vasıflarından birine dönüştürmüştür. Kalvinciler, devlet ve kilisenin Hıristiyan toplumsal bir üst yapı temeli üzerinde yükselen organik toplumsal yapısının karşısına, kişinin kendi yetenek ve karar verme gücüne dayanan rasyonel ve yasal kazanma güdüsünü koydular. Weber püriten yaşam biçiminin doğal olarak sermaye birikimini teşvik ettiğini ileri sürerken çağdaş, iktisadî insanın beşiğinde Püritenizmin olduğunu söylemektedir (Weber, 2002).

Febvre kapitalizmin özünü sermayenin oluşturduğunu ve oluştururken de, kapitalist

¹⁰ Weber "[burada] *Kapitalist ruh*'un yalnızca reformun belirli etkileri sonunda ortaya çıkabileceği ya da kapitalizmin iktisadî bir sistem olarak reformun ürünü olduğu yollu saçma bir öğretiye dayanan bir tez savunulmayacak" diyerek bunu açıkça dile getirmektedir (Weber, 2002: 73).

¹¹ Almanca meslek (beruf) kelimesinin köktü seslenmek/çağırılmak (rufen) anlamına gelmektedir. Dolayısıyla meslek de çağılmak ile eş anlamlıdır. Kalvinizm'de meslek, kişinin tanrı tarafından yapmaya çağıldığı iş anlamına evrildiğini ve böylece iş sahibi olmanın ve üretmenin Tanrı'ya memnun etmek için gerekli şart olarak ortaya konmuştur. Weber burada böyle bir anlam değişiminin kapitalizme zemin hazırladığına inanmaktadır (Weber, 2002, çevirenin notu, s.62).

bir zihniyete can verdiğini düşünmektedir. Bu zihniyet “düşünceleri, duyguları ve inançları kapitalizmin rengine boyamaktır” (Febvre, 1994: 90). Ona göre “siyasal olgular, dinsel olgular, entelektüel olgular; bunların hepsi de tek ve gerçek çehrenin, sermayenin çehresinin taktığı değişken maskelerdir” (Febvre, 1994: 90). Febvre, Marx ve Weber arasında ara bir yol bulmakta ve sermaye birikimi hususunda Marx’ın söyledikleri ile kapitalizmin ruhu ve Protestan etik hakkında Weber’in söylediklerini birleştirmektedir. Febvre kapitalizmin ortaya çıkması için bir serbesti ortamının olmazsa olmaz olduğunu dile getirmekte ve 16. yüzyılın böyle freni olmayan bir serbesti ortamı sağladığını düşünmektedir. Zira kapitalizm ancak hiçbir şeyin kendi etkinlik alanını engellemediği durumda ulaşılacak bir durumdur. 16. yüzyılda başlayan bu değişim çeşitli aşamalardan geçerek 19. yüzyılda modern kapitalizmi doğurmuştur.¹² Böylece maddî ve manevî süreçleri birleştirerek Febvre kapitalizmin doğuşuna ve gelişimine yeni bakış geliştirmiştir. Febvre’yi takip ederek Braudel, kapitalizmin maddî ve teknolojik faktörlerini inceler ve kapitalizmin mucize sonucu değil doğal toplumsal süreçler sonunda ortaya çıktığını ortaya koyar (Wallerstein, 1993).

Belirtilmesi gerekiyor ki, kapitalizmin yerleşmesi ancak geleneksel sistemin yıkılmasıyla mümkün olabildi. Zira geleneksel yaşam tarzı ve zihniyet kapitalizmin talep ettiği şartlara ve yapıya sahip değildi. Geleneklerin ve gelenekselin yıkılması, kapitalizm için gerekli olan psikolojik ve sosyal şartları sağlamıştır. Bunun gerçekleşmesi için de dini algıların ve düşüncenin değişmesi gerekmiştir. Böylece 19. yüzyıl ekonomisinin kökenlerinde kapitalizm ile Reformasyon arasındaki ilişki mevcuttur. Köylü toplumunun yıkılması ve bunu müteakiben de serbest bir emek gücünün yaratılması ile birlikte kapitalizm için gerekli olan üretim ilişkileri de sağlanmıştır. Kapitalizmin gelişebilmesi için kültürel bir ortamın hazır olması gerektiği düşüncesi neredeyse bütün kapitalizm tarihçilerinin üzerinde birleştikleri noktadır. Bu bakış açısına göre kapitalizm Avrupa tarihinin ve kültürünün doğal bir ürünüdür.

Marx kapitalist ekonominin bir dünya ekonomisi olduğunun ilk farkına varanlardan-
dır. Endüstriyel sermaye bir kez saldırıya geçtikten sonra kapitalist fetih, kapitalist endüstrileşmeyi başlatacak rolü oynamıştır. Avrupa’daki kapitalizmin hızlı gelişimi, kökenleri ve onun Asya’ya yavaş yavaş sirayet etmesi, bu bölgelerdeki önceki üretim biçimlerinin farklılıklarının sonucudur. Dış pazarlarda yer kapmak ve sömürgeler yoluyla dış dünyanın kaynaklarını kullanmak kapitalizme sermaye birikimi sağlayan en

¹² “Rönesans’ın bireyci atılımının arkasından da, merkantilizm ve katı düzenlemeler gelecek, bu uygulama XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında, yasa tanımaz, fren tutmaz, dizgine gelmez büyük modern kapitalizmin muzaffer ve güçlü atılımıyla ortadan kalkacaktır” (Febvre, 1994: 83).

önemli faktörlerdendir. See'nin belirttiği üzere “kapitalizmin tezahürü bilhassa dış ticarete görülür” (2000: 84). Kapitalizm uluslararası bir ticaret olmaksızın yaşayamaz.

19. yüzyılın sanayi kapitalizmine geçilirken değişen önemli unsurlardan biri de işgücü kaynağıdır. Ücretli olarak çalışacak özgür işçinin ortaya çıkması kapitalist bir sistemin işlerliği açısından son derece önemlidir (Marx, 2000: 460-461).¹³ Özgür işçinin ortaya çıkması ise çeşitli sosyal ve siyasal süreçler neticesinde mümkün olabilmiştir: İlk önce toprağa olan bağlılık çözülmüş ve bir kent örgütlenmesi içinde yeni bağlar oluşmuştur; daha sonra insanın iş araçlarının sahibi olarak gözüktüğü -Orta Çağ zanaatkarlığı gibi- ilişkiler çözülmüş ve işçinin üretim sürecinde gerekli üretim araçlarına sahip olmaması, her türlü birikimden yoksun olması durumu ortaya çıkmıştır; işçinin işle olan ilişkisinin emek düzeyinde sınırlı kalması ile iş örgütlenmesi köle ve köle sahibini andırır şekilde ortaya çıkmıştır (Marx, 2000: 460-461). Diğer taraftan serflik, kölelik ve akrabalık gibi kösteklerin kısıtlayıcılığından kurtulmuş, özgür emek gücünün varlığı, Weber için büyük önem taşır. Weber, Orta Çağ'da kapitalizmin gelişmemesinin, modern anlamda üretken bir proletaryanın yokluğundan kaynaklandığını düşünmektedir (Weber, 2002: 43). Polanyi ise özgür işgücünün ortaya çıkışıyla birlikte emeğin metalaşmasından bahseder ve emek adı altında insanın, toprak adı altında doğanın satılabilir duruma gelmesinden yakını. Ona göre emek gücünün ücret denen bir fiyat üzerinden, toprak kullanımının da rant denilen bir fiyat karşılığında herkesçe alınıp satılabiliyor olması insanın doğasına aykırıdır (Polanyi, 1986). Zira her iki unsur da normalde satılmak için üretilmezler, satılsalar da satılmasalar da varlardır. Fakat kapitalizmde ikisinin de değeri arz ve talebe göre belirlenmektedir. Üretim ilişkileri, yani insanların üretim sürecinde birbirleriyle nasıl bir ilişkiye girdikleri kapitalizm için can alıcı bir önem taşır. “Coğrafi ve sosyal hareketlilikte yaşanan artış, insanları bir lorda ya da toprağa bağlı olmaktan kurtarıyordu, fakat kapitalist üretim tarzındaki emek hareketliliği içinde bu insan mülksüz bir proletarya” (Macfarlane, 1994: 261) olmaktadır. Polanyi, Speenhamland Yasası¹⁴ çerçevesinde bunun pek de kendiliğinden işleyen doğal bir süreç olmadığını, aksine kapitalist üretim için gereken emek gücünün oluşması için topluma devrimci bir şiddet uygulanmasıyla ortaya çıkmış olan bir du-

¹³ Marx artı değerın kaynağının, kapitalist işverenle maaşlı işçi arasındaki bağlantıyı kuran spesifik sosyal ilişki olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla onun kavramsallaştırmasında, işçi emeğinden ziyade kendi çalışma kapasitesi demek olan işgücünü satmaktadır (Marx, 2000).

¹⁴ Speenhamland Yasası İngiltere’de bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan bir yasaıdır. İngiltere’de 1795 yılında kabul edilen yasa ile yoksulların kayıtsız şartsız yardım almalarını öngören bir çeşit “yaşama hakkı”nı güvence altına alan bir düzenleme yapılmıştır. Ancak Speenhamland’a eşlik eden *Combination Act* ile yoksulların örgütlenmesi yasaklanmıştır.

rum olduğunu ortaya koymaktadır (Polanyi, 1986: 136).

Bütün bu gelişmeler 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kapitalizmin bir iktisadî sistem olduğu kadar, sosyal ve siyasî bir düzen olarak da yerleşmesine yol açtı. Hobsbawm'ın liberalizm çağı olarak adlandırdığı bu dönemde liberal düşünce ve önermeler gittikçe daha fazla geçerlilik kazanmaya başladı.

Özet olarak kapitalizm bireysel, sosyal, siyasal sonuçları olan bir iktisadî sistem olarak Avrupa'da 16. yüzyılda gelişmeye başlamış ve 19. yüzyılda tamamıyla yerleşmiştir. Bu süreçte en başından başlayarak devletin ve uluslararası pazarın, rolü son derece önemlidir. Kapitalizmin bir sistem olarak ortaya çıkabilmesi için gerekli olan temel şartlar -sermaye birikimi, iç ve dış sömürü, özgür işçinin ortaya çıkması, uluslararası pazarlarda girişimcinin garanti altına alınması ve karşıt güçlerin kontrol edilmesi- devletin desteğiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kapitalizm kendi siyasal sistemini de beraberinde getirmiştir. Daha sonra ise kapitalizm tamamen yeni bir sosyal durum oluşturmuş, sınıfsal yapıyı değiştirmiş, hukuksal yapıyı yeniden şekillendirmiş ve kapitalist toplumu ortaya çıkarmıştır.

Sömürgecilikten Emperyalizme

19. yüzyılda dünya sistemini oluşturan en önemli unsur Batı'nın yükselmesi ve Batı dışının buna cevap üretememesiydi. Bu dönemde yeni olan en önemli nokta Avrupa dengelerinin bir dünya dengesi haline gelmesiydi. Avrupa'da ulus-devletin yerleşmesi ve bunu takiben Avrupalı devletler arasında yaşanan anlaşmazlıklar veya anlaşmaların dünya dengelerine yansımasydı. Böylece Batılı siyasal sistem yeryüzüne yayılmıştır.

Daha önce sömürgecilik devletlerin vatandaşları aracılığıyla yaptıkları ticari bir faaliyetken 19. yüzyıldan itibaren devlet politikası, bizzat devletler tarafından yürütülen bir işgale dönüştü. Bu dönem aynı zamanda dünya sisteminde batılı güçlere karşı direnen Osmanlı İmparatorluğu, Çin, Hint Babür Sultanlığı, Fas Murabıt Devleti gibi belli başlı güçlerin bu durumlarını giderek kaybettikleri bir dönemdir. Artık ticari ilişkilerde, askeri rekabette, kültürel-sosyal alanlarda bu devletler giderek Batılı güçler karşısında konumlarını kaybetmekte ve gerilemektedirler. Bu da emperyalizmle batılıların dünya siyasetinde tartışmasız bir konum elde etmelerinin yolunu açmıştır.

Napoleon Bonaparte'ın Mısır'a yaptığı sefer, yeni tip yayılmacılığa geçişi simgeleyerek iyi bir ayırım noktası oluşturmaktadır (Ferro, 2002: 121). Emperyalizm, hem ölçek olarak hem de alan olarak klâsik sömürgecilikten farklı olmasının yanısıra iktidar biçimi, örgütleniş ve özgün tahakküm biçimleri doğurmasıyla da yeni ve kendi-

ne özgü bir tarz yakalamıştı. Bütün bunlar, merkezdeki Avrupa'nın sahip olduğu uzak yerler üzerinde dayatıcı, hatta göz korkutucu bir iktidar profilini vermektedir. Emperyalizm yeni işgal edilen bölgelerin gelişen ekonomiye entegre edilmesi sürecinin siyasî bir fonksiyonudur. Böylece emperyalizmin ekonomik yayılma ile çok çetrefil bir ilişkisi vardır.

19. yüzyıl, Fransa'dan başlayarak önce tüm Avrupa'ya daha sonra da dünyaya ulus devletlerin devrinin geldiğini ilan ederek başladı. Her bir devlet önce ulusal bilincini inşa edecek siyasetleri geliştirmeye ve ulusu tek bir çatı altında toplamaya girişti. Ulus devlet ya da modern devlet olarak adlandırılan siyasî yapı kökleri yine 1600'lere kadar geri gitse de 19. yüzyıl boyunca temel karakterlerini oluşturacak şekilde yerleşmiştir. Zira modern ulus devletin uyuğu, yönetim sistemi ve devletin diğer bileşenleri de bu dönemde netleşmiştir.

19. yüzyılın ilk çeyreği Avrupa'da iç savaşlar, devrimci ve karşı devrimci mücadeleler dönemidir. Her tarafta imparatorlara karşı ayaklanmalar baş göstermiş ve siyasal olarak Avrupa haritası sürekli değişmiştir (Polanyi, 1986: 31). Yüzyılın ikinci yarısında ise bu kargaşa ve mücadele Avrupa dışına taşınmış, daha açık bir ifadeyle Avrupalılar savaşı artık evlerinde yapmamaya karar vermişlerdir. Avrupa dengelerinin tamamen bir dünya dengesine dönüşmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.

“Osmanlı, Mısır ve Fas İmparatorlukları parçalanıp bölüşülmüşler; işgal orduları Çin'i kapılarını yabancılara açmaya zorladılar ve tek bir büyük hamleyle Afrika kıtası bölüşüldü. Aynı zamanda iki güç, Birleşik Devletler ve Rusya, dünya çapında önem kazandı. Almanya ve İtalya'da ulusal birlik sağlandı; Belçika, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan, bazıları ilk kez bazıları da yeniden, egemen uluslar olarak Avrupa haritasında yerini aldılar” (Polanyi, 1986: 31).

Modern ulus-devletin göstermiş olduğu en temel eğilimin yukarıda belirtildiği biçimiyle kapitalizmle girdiği ilişkiden ötürü yayılma olduğunu söyleyebiliriz. Said'in de (1998) işaret ettiği gibi daha sonra etkilerini fazlasıyla gösterecek olan kültürel ve siyasal yayılmalar da yavaş yavaş Avrupalı olguları evrensel hale getirmekteydi.

Sonuç: 19. Yüzyıl Avrupa Tarihinin Bugün İçin Anlamı

Bu makalede 19. yüzyılda dünya egemenliğine giden yolda Avrupa'da yaşanan değişimler incelendi. Bu noktada Avrupa'nın bu yüzyılda bütüncül olarak emperyal bir sistem ile dünya egemenliğine sahip olduğunu anlamış bulunmaktayız. Bu emperyal sistemin arka planında ise insanın, toplumun, siyasetin ve hepsini besleyecek şekilde iktisadın dönüşümü bulunmaktadır. Her bir alanda yaşanan değişme diğerleriyle ilişkili bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Avrupa'nın etkinliğini dünya üzerinde bir hâkimiyete çevirmekte olduğu bir çağ olarak 19. yüzyıl, dünya için özgül bir duygu yükü içermektedir. Zira bu çağda sürekli artan bir şekilde dünyanın geri kalanı sistemli bir şekilde sömürgeleştirilmiştir. Bu sömürgeleştirme ile Avrupa dışı dünyanın her türlü insanı, sosyal ve iktisadi kaynaklarına Avrupalılar tarafından el konulmuştur. Böylece bugünün kuzey ve güney, gelişmiş, geri kalmış, birinci dünya, üçüncü dünya benzeri ayrımları ve dünya ekonomik ve siyasal sistemindeki yapısal eşitsizlikleri oluşturan sistemler bu dönemde kurulmuştur.

Geriye doğru bir incelemede kolayca anlaşılabilecek pek çok hakimiyet ögesinin kendi çağında ortaya çıkışını incelediğimizde Avrupa'nın dönüşümlerinin dünya üzerinde kurulan hakimiyetle yakından ilişkili olduğu gözlemlenebilir. Bu dönüşümler ile birlikte Avrupa Uygarlığı nihai halini almıştır. Bu dönem geleceğe umutla bakılan bir ütopya çağı olmakla birlikte, yaşanan koşulların büyük kitleler için hiç de memnuniyet verici olmadığı bir dönemdir. Çağın sonuna gelindiğinde teknikte ve üretkenlikte büyük bir artış olmasına ve siyasal, iktisadi sistem yerleşik hale gelmesine rağmen başlangıçtaki umudun yerini büyük bir umutsuzluk almış bulunmaktaydı. Bu da Avrupa'nın dünya üzerinde tesis ettiği sömürünün aynı zamanda iç çöküntünün de temeli haline geldiğini göstermektedir. Gittikçe artan bir biçimde 19. yüzyılın düzen ve ilerleme fikri sorgulanmaya ve toplumsal sistemde yeni modeller aranmaya başlanacaktır. Ancak ne var ki Avrupa'da bu umutsuzluğu aşmak üzere geliştirilebilecek herhangi bir sorgulama, dünya egemenliğinin kaybı korkusu ile bastırılacak ve modernitenin yıkımları restorasyonlar yoluyla giderilmeye çalışılacaktır. Diğer taraftan sömürgeciliğin başlangıcı ile sömürülen toplumlarda büyük bir bilinçlenme ve Avrupa hakimiyetine karşı çıkış da başlamıştır. Ancak 20. yüzyıl dâhilinde Avrupa'nın dünya egemenliği gittikçe çökmekte ve yeni bir dünya talebi yükselmektedir.

Sonuç olarak temelleri Avrupa kültürünün özgün oluşuma dayanan, modernite ve kapitalizmle yakından ilişkili olan emperyalist siyasal ve iktisadi egemenliği aşmak için modernitenin insan ve toplum modellerinin de sorgulanması ve farklı medeniyetsel temellerden faydalanarak aşılması gerekliliği gün geçtikçe daha fazla gündeme gelmektedir. Zira ulusal bağımsızlıklar sonrasında karşı karşıya gelinen gerçek, Avrupa'nın dünya egemenliğinin sadece siyasal ve iktisadi olmadığı, aynı zamanda kültürel ve kavramsal olarak da dünyanın işgal altında olduğu idi. Bu makalede emperyalizmi (19. yüzyıl Avrupa hakimiyetini) bütüncül olarak anlamak için bu egemenliğin arka planı olan modernitenin insan ve toplum modeli, siyasal ve ekonomik sistemi analiz edilmiştir. Görünen o ki dünyanın Avrupa emperyalizminden arındırılması için bütüncül karşı çıkışlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça

- Aktay Yasin, "Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan", İnsan Hakları Araştırmaları, Yıl 2, Sayı 2, 2004.
- Amin Samir, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yay., 1997.
- Baechler Jean, *Kapitalizmin Kökenleri*, Ankara, İmge Kitapevi, 1994.
- Brewer Anthony, *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*, London: Routledge, 1989.
- Buğra Ayşe, "Önsöz", *Büyük Dönüşüm*, Karl Polanyi, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay. 1986.
- Cassirer Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, Trans. Fritz C. A. Koelln, James P. Petegrove, Boston: Beacon Press, 1955.
- Febvre Lucien, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yay. 1994.
- Ferro Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*, Çev: Muna Cedden, Ankara: İmge Yay., 2002.
- Heidegger Martin, "Metafizik'in Onto-Teolojik İnşâsı", *Heidegger ve Teoloji*, Der. ve Çev. Ahmet Demirhan, İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Hobsbawm Eric, *İmparatorluk Çağı*, Çev. Vedat Aslan, Ankara: Dost Yay., 1999.
- Hobsbawm Eric, *Sermaye Çağı*, Çev: Bahadır Sina Şenel, Ankara: Dost Yay, 1995.
- Kara Ahmet, *İktisat Kuramında Pozitivizm ve Postmodernizm*, Ankara: Vadi Yay., 2001.
- Macfarlane Alan, *Kapitalizm Kültürü*, Çev. Remzi Hakan Kır, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1993.
- Marshal Berman, *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*, İstanbul: İletişim Yay., 2000.
- Marx Karl, *Kapital I, II, III*, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Sol Yay., 2000.
- Özel Mustafa, "Avrupa ve Japonya'da Kapitalizm", *Divan İlmi Araştırmalar*, Yıl 2002/2, Sayı 13.
- Polanyi Karl, *Büyük Dönüşüm*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yay. 1986.
- Said Edward W., *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sorgulama Çalışması*, İstanbul: Hil Yay., 1998.
- See Hernri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev. Turgut Erim, İstanbul: Yöneliş Yay., 2000.
- Thompson Edward Palmer, *The Making of the English Working Class*, London : Penguin, 1968.
- Ülman A. Haluk, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Yay., 2002.
- Wallerstein Immanuel, "Braudel'den Harketle Gündelik Olarak Tarih (Önsöz)", *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm*, Fernand Braudel, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Gece Yay., 1993.
- Wallerstein Immanuel, *Tarihî Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yay., 1992.
- Weber Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, İstanbul: Ayraç Yay., 2002.